

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ВІДНОСИНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (XIV-XVI СТ.)

У статті визначаються соціальні-культурні відносини України у складі Литви і Польщі у XIV – першій половині XVI ст. Автор робить висновок про те, що цей період характеризується формуванням української народності, культурним відродженням, поширенням ідей реформації та гуманізму, соціальними, національними революціями.

Ключові слова: соціально-культурні відносини, Литовсько-Руська держава, давньоруські традиції, Люблінська Унія, руське право.

Постановка проблеми та її актуальність.

Виникнення Давньоруської держави, яка в історії дістала назву Київська Русь, було законним результатом внутрішнього соціального та політичного розвитку східних слов'ян. Процес їх політичної консолідації був зумовлений рядом внутрішніх і зовнішніх факторів, а саме територіальною і культурною спільністю східних слов'ян, економічними зв'язками і їхнім прагненням об'єднати сили в боротьбі зі спільними ворогами. Політичні та культурні процеси призвели до етнічної консолідації східних слов'ян, які утворили давньоруську народність. Вони мали спільну мову, територію, матеріальну та духовну культуру, релігію, певну економічну цілісність. Етнічному об'єднанню східних слов'ян в єдину народність сприяли також однакові традиції, звичаї, звичаєве право, закон, суд, військовий устрій.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідження державно-правового життя Великого князівства Литовського набуло системного характеру у 60-х рр. XIX ст. Насамперед це було пов'язано з Київським університетом, де в другій пол. XIX – на початку XX ст. працювали вчені – історики і правознавці – представники школи західноруського права. Вагомим підґрунтям до їх студій стала діяльність Київської Археографічної комісії. Працівниками останньої були, зокрема, В. Антонович, В. Іванишев, М. Владимирський-Буданов. Вже з 40-х років комісія видавала збірники документів та матеріалів «Памятники Киевской Археографической комиссии», а з кінця 50-х років почала видавати «Архив Юго-Западной России». Зокрема, акти судів, що діяли в українських землях (Волині, Київщині і Брацлавщині), вміщені в томі IV, матеріали про боярсь-

тво, акти про міста, селянство, колонізацію, вміщені в V-VIII томах.

Мета статті. Метою даної роботи є аналіз соціально-культурних відносини України у складі Литви і Польщі у XIV – першій половині XVI ст., а також дослідження державно-правових процесів, які впливали на формування української народності в зазначений історичний період.

Виклад основного матеріалу. Київська Русь була однією з найбільших держав середньовічного періоду у Східній Європі. Це була держава, яка вела свою політику, мала свою культуру, мову, розвинену освіту, писемність.

Давньоруська держава була феодальною монархією, на чолі якої стояв великий київський князь. Київська Русь мала чітко сформований державний апарат, який зміцнював становище феодалів. Право Київської Русі створювалося і розвивалося на місцевому вітчизняному ґрунті, в ньому відображалися відносини, притаманні Русі, закріплювалися порядки, обумовлені природою феодального суспільства. Право Київської Русі було закріплене у збірнику звичаєвого права, який називався «Руська Правда». В її нормах було закріплене привілейоване становище представників панівної верстви землевласників і безправність селянства.

Після завоювання половини білоруських земель, литовські князі розпочали експансію на сусідні українські землі. За часів князювання останніх Даниловичів галицьких під владу литовських князів підпала Берестейсько-Дорогичинська земля (Побужжя). Ще перед тим вони заволоділи Прип'ятською і Турово-Пінською землями. За князя Гедиміна в 1320 році вже й Київ був у сфері литовського впливу, хоч київські князі формально перебували

під татарським володарюванням. Обрання Любарта Гедиміновича волинськими боярами князем в 1340 році тільки допомогло просуванню литовських князів в українські землі.

На чолі Литовсько-Руської держави стояв великий князь. Він був монархом, але здобував престол на змішаних підставах наслідування, тобто обранням одного з синів Великого князя. Він поєднував у своїх руках законодавчу, виконавчу і судову владу, був зверхнім начальником збройних сил, провадив дипломатичні зносини з іншими державами, проголошував війну та мир, призначав і звільняв державних урядовців.

Значне місце в структурі держави належало удільним князям. Нащадки українських князів залишалися правителями на своїх землях, але з XV ст. вони стали підданими Великого князя і втратили свої державні права.

Удільний князь мав біля себе раду, що складалася зі служилих бояр, значних урядовців, єпископів. У своїй землі він був найвищим суддею, адміністратором, командував військами, збирав податки. Великий князь не мав права втручатися в адміністрацію або приймати апеляції на присуд удільного князя [3, с. 1-8].

При цих змінах найбільш міцним і витривалим виявилось давнє українсько-руське право. Високо розвинене ще за доби «Руської Правди», право продовжувало бути чинним та вільно розвивалося в українських землях, а також було рецепційовано і литовськими землями. Основні принципи давнього маєткового, спадкового, родинного права, карне і процесуальне право були чинними на українських, білоруських, а почасти й на литовських землях. Принципи українського права не раз були ствержені великими князями литовськими через уставні грамоти-привілеї. Всі суди Литовської держави керувалися цим правом. Українське право було чинним у своїй давній зовнішній формі, а саме на «руській», тобто українсько-білоруській мові, яка внаслідок цього стала офіційною мовою Литовської держави. В 1529 році було ухвалено й введено в чинність «Статут Великого князівства Литовського», який був загальним кодексом для всієї Литовської держави. У Статуті було кодифіковано діюче державне, публічне, приватне, матеріальне й процесуальне права. З погляду системи й законодавчого матеріалу Статут перейняв багато норм давнього українського звичаєвого права та своєю системою в багатьох точках нагадував систему «Руської Правди». У Статуті були

закріплені артикули, які були надзвичайно подібні за змістом до норм «Руської Правди». Судовий процес Статуту також мав в основі норми «Руської Правди» та звичаєве процесуальне право. Крім засад «Руської Правди» та звичаєвого права, в Статуті були використані й інші правні джерела польського, німецького, чеського права. Цей перший, так званий «Старий», Статут був писаний і був чинним майже 40 років. Розвиток державного та громадського життя прискорив потребу внесення доповнень і змін до Статуту, що й було зроблено в 1566 році через видання 2-ї редакції Статуту, де на перший план виносилась охорона права і свобод громадян держави, а в 1588 році – 3-ї редакції, значно виправленої й доповненої. Всі три редакції Литовського статуту було видано «руською» мовою [5, с. 106-107].

Виданням Литовського статуту завершилась уніфікація законодавства Литовсько-Руської держави. Протягом XVII-XVIII ст. Річ Посполита на території Правобережжя поступово запроваджувала польське право, а разом із тим і польську мову. Литовський статут, який лишався чинним в українських землях за цієї доби, був прийнятий українським населенням як власний кодекс та вважався за національне українське право протягом усього часу і до 40-х років XIX ст. [11]

На західних землях України поступово зростав польський вплив. Він поширювався неоднаково. Передусім підпала йому Галичина й Підляшшя. Натомість Волинь, Берестейсько-Пінські землі, Брацлавщина, Київщина майже не зазнали польських впливів до Люблінської унії. Найменше ширилися вони на Сіверщині та Переяславщині.

Берестейщина найбільше піддалась литовському впливові. Але в литовському праві з початку велике місце належало староруським впливам, бо впливали і українські і білоруські звичаї [1, с. 134-135].

Уже в XIV ст. у Великому князівстві Литовському не залишилося чисто литовського права, тому що його було замінено правом руським, щоб прихилити українців, а з другого боку тому, що взагалі культура литовська стояла настільки нижче, ніж руська, що не могла конкурувати з нею. Таким чином, впливи трьох культур – староруської, литовської та польської створили суспільні економічні та культурні умови життя українських земель Правобережжя [7, с. 96].

Для оборони своїх прав українське православне міщанство гуртувалося в братствах [9, с. 66]. Вони відіграли визначну роль у загальнокультурному процесі цього періоду в Україні. Братства виникали для захисту соціально-економічних інтересів міщанства, боротьби проти католицької релігійно-ідеологічної експансії та проти денационалізації. У братствах брали участь середні верстви міського населення з цехових ремісників, торговців, вчителів, православне духовенство і дрібна шляхта. Загальновідомими були Львівське Успенське братство (1585 р.), Брестське (1591 р.), Люблінське (1594 р.), Київське Богоявленське (1615 р.), Луцьке (1617 р.) Активно діяли братства в Острозі, Дрогобичі, Перемишлі та інших містах. Крім церковно-релігійної боротьби з католиками та уніатами, братства вели громадсько-політичну та культурну діяльність. Вони організовували лікарні, притулки, школи, друкарні, згуртовували освітянські, наукові, видавничі та інші культурні сили.

Братські діячі постійно боролися з православною церковною ієрархією, критикували зловживання духовництва, особливо вищого, добивалися виборності духовництва світськими людьми. Зусилля братств, спрямовані на демократичну реформу релігійно-церковного життя, становили основні культурно-ідеологічні напрями їх діяльності.

Реформаційно-гуманістичний характер братського руху визначив і характер його ідеології, яка, зі свого боку, активно впливала на практичну діяльність братств. Серед братчиків культивувалися ідеї економічного підприємництва, справедливості, правового рівноправ'я, політичної свободи і громадянського служіння – тобто ідеї, які в сучасній науці прийнято називати громадянським гуманізмом, який з'явився в епоху Відродження. Центральною для громадянського гуманізму була ідея спільного блага, яка слугувала критерієм моральної оцінки людини. Етика громадянського гуманізму стверджувала людину через особисту діяльність, спрямовану на благо суспільства.

Ідея людини, звернення до людського життя, обстоювання гідності людської особистості були не новими для філософських роздумів в Україні XV ст., починаючи з праць книжників князівської доби.

Ренесансний період як етап у поступальному розвитку українського мистецтва визначився притаманним цьому часові розумінням ху-

дожних засад, у яких втілювалися суспільно-політичні та духовні проблеми епохи. Старі естетичні мірки і утилітарні вимоги виявилися недостатніми для нових ідей краси та задоволення зрослих запитів життя. Основним стимулом мистецтва стало прагнення художньо засвоїти реальний світ, і в цьому засвоєнні була закріплена потреба в пізнанні, науці, що яскраво вказувала на звільнення людського розуму, всього єства людини від догм церковного світогляду. З пізнанням світу народжувалось усвідомлення людиною своєї сили і нове образно-художнє мислення, яке втілювалося в найрізноманітніших мистецьких формах.

Нові вимоги зумовили до звертання мистецтва Європи, насамперед до ренесансної культури Речі Посполитої, проте засвоювались лише ті художні явища, які відповідали національним потребам. При цьому слід зауважити, що антиренесансна католицька контрреформація скеровувала основний удар проти ренесансної української культури як основного вогнища антифеодальної і визвольної боротьби.

В умовах боротьби проти іноземної експансії пробуджувався інтерес українців до власної історії, мови, традицій. Культурний зліт в Україні, коріння якого сягають у духовне життя Київської Русі, був результатом подальшого соціально-економічного розвитку, пробудження національної самосвідомості, поширення ідей гуманізму епохи Відродження.

У церковнопарафіяльних школах того часу вивчали святе письмо, навчали писати, читати, рахувати та співати. Більш високий рівень навчання забезпечували монастирські школи, в яких навчали ще й іноземним мовам. Внаслідок цього на Україні в той час люди знали латинську, грецьку та інші мови. Навчання іноземним мовам давало можливість українцям навчатися в університетах Європи, які того часу виникали у різних країнах і викладання у яких велося латинською мовою.

Першим навчальним закладом вищого ступеня була Острозька греко-слов'яно-латинська школа, заснована у 1576 р. князем Костянтином Острозьким для боротьби проти польсько-шляхетського і католицького засилля.

Костянтин Острозький як представник староруського православ'я діяв в умовах, коли майже вся українсько-білоруська знать прийняла католицизм. Навіть діти Острозького, виховані в польсько-католицькому оточенні, стали католиками. Усе родинне оточення було польсько-католицьким. Острозький залишався

відданим давнім українсько-руським традиціям. Усі свої сили він віддавав поширенню освіти, письменства і взагалі культури, яка протистояла натиску католицизму.

Діяльність Острозького не була спрямована проти існуючого ладу Польщі. Він вважав за можливе поєднати інтереси православних магнатів з інтересами польсько-литовської панівної верхівки. Свою освітню діяльність він прагнув розгорнути в офіційно дозволених польським урядом межах [2, с. 52].

З 1584 року школи було дозволено утримувати братствам. Першу таку школу заснувало братство у Вільні. Друга братська школа почала діяти у Львові з 1586 року. Усього в Україні діяло 30 братських шкіл. Вони «багато спричинилися до ширення релігійної і національної свідомості та розвитку української культури, зокрема видаванням підручників, особливо з мов» [8, с. 101].

Братські школи були доступними для різних прошарків населення. Учнів у них розрізняли не за їх походженням, а за успішністю: на перших лавах сиділи кращі учні, а на задніх ті, що гірше вчилися.

Братські школи виникали як противага школам ордену єзуїтів, котрі утворилися в різних містах України. Перша єзуїтська школа була заснована у 1575 році. На кінець XVI ст. в ній навчалося майже 600 учнів, що на ті часи було дуже багато [6, с. 10].

Важливим осередком освіти у Києві було братство, засноване у 1615 році. Історичним досягненням братства була організація Київської братської школи, яка у майбутньому стала Києво-Могилянською академією.

Києво-Могилянська колегія, яка пізніше отримала статус академії, була створена у 1632 році на базі Київської братської школи та Лаврської школи.

Біля джерел створення Академії стояв Київський митрополит Петро Могила (1596-1647), видатний церковний і культурний діяч, молдованин за походженням, із роду княжої династії, порідненої з аристократичними польськими та українськими родами. В історію української культури він увійшов як визначний теолог, учений, реформатор, організатор вищого шкільництва.

Першоосновою всієї навчальної програми в академії, крім вивчення мов, були так звані сім вільних наук – граматики, риторика, піїтика, філософія, математика, астрономія й музика. Слід зауважити, що дисципліни розумілися

досить широко, охоплюючи собою увесь найважливіший спектр знань як гуманітарних, так і природничих чи богословських.

До академії приймалися представники всіх станів. Переважну більшість студентів тут становили діти козацької старшини, міщан, селян. Кількість студентів в академії також змінювалася, доходючи в окремі випуски до 1000-1200 чол. Перші шість класів вважалися нижчими, термін навчання в них становив один рік. У них викладали катехізис, арифметику, геометрію. При вивченні піїтики і риторики студенти отримували домашні завдання.

Досить змістовним був філософський курс. Наприкінці 30-х років курс був трирічним, проте пізніше викладання філософії в академії обмежувалось двома роками. Завершував навчання курс богослов'я. На цьому релігійному курсі було вільне відвідування, а сам він передбачав оволодіння змістом не лише суто богословських наук – догматики й моралі, а й загальним змістом знань в галузі релігії – історії релігії, церковного красномовства тощо. Велику увагу в академії приділяли вивченню іноземних мов.

Києво-Могилянська академія з'явилася за певного збігу обставин, породжених прагненнями і необхідністю для українського народу знайти оптимальні організаційні структури в царині виховання високих патріотичних почуттів і національної самосвідомості, аби протистояти чужоземним натискам. Це був перший православний вищий навчальний заклад України. Протягом усієї своєї історії український народ не мав іншої інституції, яка б мала більший вплив на розвиток його освіти, науки, мистецтва, зокрема, малярства, графіки, музики, театру, архітектури, ніж Києво-Могилянська академія.

Навчання в Києво-Могилянській академії тривало 12 років. Особливого значення надавалося вивченню й читанню лекцій латинською мовою, оскільки остання давала змогу підтримувати духовні і практичні відносини з іншими країнами, мати доступ до багатой літературної класичної спадщини. Знання латинської мови відкривало шлях для навчання у вищій школі Західної Європи: Краківському, Віденському університетах, Замойській академії. Всі навчальні предмети, за винятком катехізису та слов'янської граматики, викладалися латиною. За традиціями братських шкіл почесне місце посідала старослов'янська мова, якою писалися трактати, художньо-поетичні твори, драми для театру, започаткованого й розвинутого саме в колегіумі.

Навіть у найтяжчі часи існування колишньої Давньоруської держави не припинявся розвиток письменства, зокрема літописання. Але місцеві літописи здебільшого розпочиналися «Повістю временних літ» як свідчення спільної історії, єдності руського народу і нагадуванням сучасникам про героїчне минуле східних слов'ян.

Висновки. Отже, з середини XIII ст. Русь зазнавала руйнівних нападів монголо-татарських орд, що мали катастрофічні наслідки для її економіки і культури. Потім вона була під владою Литви і Польщі, що вплинуло на культурний і моральний розвиток руського (українського) народу. За цих умов посилилась феодальна роздробленість, в цей час поглибились процеси етногенезу. Формування української народності проходило на території Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського і Галицького князівств. Центром цього процесу стало Середнє Подніпров'я. Українська народність виступала як окрема спільність зі своєю мовою, територією, особливостями економічного життя і своєрідною культурою. Процес формування української народності супроводжувався загостренням соціальних суперечностей, викликаних боротьбою народних мас проти іноземного гноблення.

Література

1. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України з додатками і доповненнями / М. Грушевський. – Донецьк, 2003. – С. 134-135.

Е. И. Маложон

Социально-культурные отношения в литовско-польский период истории Украины (XIV-XVI вв.)

В статье определяются социально-культурные отношения Украины в составе Литвы и Польши в XIV – первой половине XVI вв. Автор делает вывод о том, что этот период характеризуется формированием украинской народности, культурным возрождением, распространением идей реформаций и гуманизма, социальными, национальными революциями.

Ключевые слова: социально-культурные отношения, Литовско-Русское государство, древнерусские традиции, Люблинская уния, русское право.

О. Malozhon

Socio-cultural relations in the Polish-Lithuanian period of history of Ukraine (XIV-XVI centuries)

In the article the social and cultural relations of Ukraine are analyzed in composition Lithuania and Poland in XIV – to the first half of the XVI item. The author concludes that this period is characterized by the formation of Ukrainian nationality, cultural revival, and the spread of Reformation ideas of humanism, social, national revolutions.

Key words: socio-cultural relations, Lithuanian-Russian state, Old Russian traditions, Union of Lublin, rusyns' right.

2. *Грушевський М.* Історія України / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1991. – С. 52.

3. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т. / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. 5 – С. 1-8.

4. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом / Я. Дашкевич // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 40-41.

5. *Джерелознавство історії України.* Довідник. – К., 1998. – С. 106-107.

6. *Єфремов С.* Історія українського письменства (від початків до М. Костомарова) / С. Єфремов. – Мюнхен, 1989. – С. 10.

7. *Крип'якевич І., Дольницький М.* Історія України / І. Крип'якевич, М. Дольницький. – Львів, 1991. – С. 96.

8. *Музиченко П. П.* Історія держави і права України / П. П. Музиченко. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – С. 101.

9. *Фартушний А.* Українська культура / А. Фартушний. – Ч. 2. Культура українських земель у складі Великого князівства Литовсько-Руського та Речі Посполитої. – Львів, 2000. – С. 66.

10. *Чубатий М.* Огляд історії українського права / М. Чубатий. – Мюнхен, 1947. – С. 116-119.

11. *Шейко В. М., Тишевська Т. Г.* Історія української культури / В. М. Шейко, Т. Г. Тишевська. – К., 2006. – 260 с.